

Inhoud

Over *Na de bevrijding* 7

Over Barbara Skarga: leven en werk van een renaissancevrouw 15

Tijdlijn van Skarga's gevangenschap 33

Na de bevrijding 35

Vooraf 37

1. Het dagelijkse leven: de gevangenis 39

2. Het hospitaal 69

3. Het werk 135

4. Het dagelijkse leven: het kamp 209

5. Liefde 243

6. Theater en acteurs 283

7. Boedjonovka 327

8. De grens 405

Verklarende woordenlijst 423

Verantwoording van de vertaler 427

Geciteerde werken 431

Belangrijkste werken van Barbara Skarga 432

Over *Na de bevrijding*

Het academiejaar 2007-2008 was ik als onderzoekster verbonden aan de Universiteit van Warschau. Een groot deel van dat jaar bracht ik door met het verzamelen van bronnenmateriaal en voorbereidingen voor mijn doctoraal werk, dat ik het jaar nadien aan de Universiteit Gent zou aanvatten. Tegelijk bood dat voorbereidingsjaar in mijn geboortestad mij ook de mogelijkheid om vakken naar keuze te volgen en me bij te scholen en te verdiepen in aspecten van de geschiedenis van de filosofie waar ik tot dan niet erg vertrouwd mee was.

Tijdens mijn opleiding Moraalwetenschappen in Gent had ik bijvoorbeeld zelden of nooit les gekregen over denkers die leefden en dachten in meer oostelijke streken van Europa. Het leek wel alsof de Europese filosofie aan de oostelijke grens van Duitsland ophield te bestaan. Continentale filosofie aan West-Europese universiteiten; dat betekent haast exclusief Duitse en Franse denkers. Meer dan de helft van het Europese continent wordt daarbij nogal vlotjes over het hoofd gezien. Tijdens mijn jaar in Warschau probeerde ik alvast de Poolse en de Russische filosofie beter te leren kennen. Het is daar en toen dat ik voor het eerst de naam van Barbara Skarga hoorde.

Ik bestudeerde het werk van de invloedrijke Poolse filosoof Leszek Kołakowski (1927-2009) en in een van de artikelen die ik las, werd er verwezen naar een studente van hem: Barbara Skarga. Het verwarde me een beetje, omdat Skarga bijna tien jaar ouder was dan Kołakowski; geen klassieke leermeester-leerling-verhouding dus. Ik was meteen geïntrigeerd door die briljante studente van Kołakowski, en ik kocht al de boeken die ik van hen kon vinden.

Ik had het geluk dat beide denkers toen nog leefden en hun recentere werken nog in de boekhandel verkrijgbaar waren. Een bijkomend geluk was het feit dat Kołakowski uitgerekend in 2007 zijn tachtigste verjaardag vierde. Dat werd aan de universiteit van Warschau uitgebreid gevierd, en voor die gelegenheid kwam Kołakowski, die sinds begin jaren zeventig in Oxford werkte en woonde, zelf naar Warschau. Hij werd geëerd in een prachtige aula van de universiteit, en er volgde een feestelijke ontmoeting met studenten en professoren. En daar zag ik voor het eerst en voor het laatst ook Barbara Skarga, eerst op het podium naast Kołakowski en nadien in de gangen.

Na mijn terugkeer uit Warschau stortte ik me op mijn doctoraatsonderzoek en had ik minder tijd om me verder te verdiepen in Skarga en Kołakowski. Pas nadat mijn proefschrift klaar was, maakte ik weer uitgebreid tijd om in hun werken te duiken. Dat resulteerde onder andere in een boek over het leven en werk van Kołakowski, dat ik samen met twee collega's schreef. En het resulteerde ook, misschien tot nu minder zichtbaar, in een blijvende, toenemende interesse in de figuur en filosofie van Skarga. De voorbije jaren heb ik occasioneel en zijdelings wel naar haar verwezen in verschillende van mijn geschriften, maar ze stond nooit centraal, ook al bleef ik vrijwel permanent bezig met het lezen, samenvatten, analyseren van haar boeken.

Zo wil het toeval dat ik Skarga's boek *Po wyzwoleniu... 1944-1956* aan het lezen was toen Rusland in februari 2022 zijn uitgebreide invasie in Oekraïne begon. Meteen trof me de relevantie van Skarga's woorden. Alles wat ze zoveel jaren geleden opgeschreven had, kreeg in die dagen en weken een bijkomende betekenis, een extra urgentie. Zoveel van wat Skarga had beschreven, was weer pijnlijk herkenbaar geworden. De Russische retoriek over de nood om het buurland te bevrijden van fascistten. Mensen die op treinen oostwaarts gezet worden. Honger als wapen. Deportaties die evacuaties worden genoemd. Schijnreferenda en -verkiezingen. Skarga beschreef hoe het vroeger was, en de parallellen met het heden zijn niet te ontkennen. Het besef dat, voor een beter begrip van heden en verleden, iedereen Skarga's *Na de bevrijding* zou moeten lezen, trof me eind februari 2022 bijna als een bliksemschicht.

Ik wil graag benadrukken dat Skarga onbetwistbaar de *grande dame* van de Poolse filosofie van de voorbije eeuw was, en dat ze een oeuvre bij elkaar schreef van een omvang en diepgang dat je er je hele leven zoet mee bent. Maar tegelijk – en zonder daarmee afbreuk te willen doen aan haar verdienste als filosofe – kan ik me niet van de indruk ontdoen dat geen enkel filosofisch boek van haar zo belangrijk en zo waardevol is als *Po wyzwoleniu*: haar autobiografische aantekeningen over haar jaren in de goelag en verplichte ballingschap op een kolchoz in het uiterste oosten van Rusland. Dat die aantekeningen nu voor het eerst in het Nederlands beschikbaar zijn, is van grote betekenis.

Het belang van Skarga's *Na de bevrijding* is op zijn minst driedig. Ten eerste is er de historische relevantie. Het bevat een schat aan feitelijke informatie over enkele van de donkerste aspecten van de donkerste bladzijden uit de Centraal- en Oost-Europese geschiedenis. Het valt op dat het historische onderzoek naar, het collectieve bewustzijn en de parate kennis van, en de literatuur over de goelag veeleer beperkt zijn, zeker in vergelijking met de nazikampen. Voor historici is *Na de bevrijding* dan ook van onschatbare waarde. Skarga schetst aspecten van het goelaguniversum die in andere aantekeningen en werken over de goelag, bijvoorbeeld bij Solzjenitsyn, veeleer afwezig zijn. Skarga benadrukt de waarde van Solzjenitsyns werk zelf, maar ook de gebreken ervan. Ze benadrukt hoe anders het was om als Europeaan in de goelag te zitten, hoe anders de goelag was voor een Rus. Ze toont ook hoe anders het was om als vrouw in de goelag te belanden. De fundamentele nood aan liefde en tederheid. De angst om verkracht te worden, om zwanger te geraken. En wat gebeurt er dan? Het zijn allemaal aspecten die deel waren van het dagelijkse leven in de goelag als vrouw, en die Skarga op vaak aangrijpende wijze beschrijft en in herinnering brengt.

Kennis van het verleden is altijd meer dan kennis van het verleden; het is ook altijd een *conditio sine qua non* voor een beter begrip van het heden. Daarmee komen we bij een tweede aspect van het belang van *Na de bevrijding*. Je leert er niet enkel het verleden, maar ook het heden beter door kennen. Wie de huidige verhoudingen van Rusland ten aanzien van zijn buurlanden en de Slavische wereld be-

ter wil begrijpen, kan in *Na de bevrijding* belangrijke, maar droevige lessen leren: lessen over het imperialisme en de veroveringsdrang van Rusland, over de valse retoriek van bevrijding, over de mentaliteit van volgzzaamheid en onderdanigheid van de Russische bevolking, over Polen, over Oekraïne, die natie die Skarga zo mooi omschrijft als een steppevalk – prachtig zwevend met krachtige vleugels – en tegelijk is het zo'n tragische natie, door het noodlot alsmaar weer vertrappeld; een verloren, ongelukkige natie die o zo graag vrij wil zijn. De Europese geschiedenis heeft ons in 2022 ingehaald. De geschiedenis herhaalt zich, merkte ook Skarga op, en ze gaat daarbij in tegen Marx, die stelde dat de geschiedenis zich eerst als tragedie en dan als farce herhaalt. Neen, de herhaling van de geschiedenis blijft keer op keer tragisch.

Ten derde schreef Skarga haar herinneringen neer in het begin van de jaren tachtig. Ze was toen een filosofe in de fleur van haar denken, en dat zie je ook in *Na de bevrijding*. Het boek bevat veel gedachten die aanzetten tot verdere reflectie, die peilen naar het wezen van de mens, naar het wezen van de intermenselijkheid, en naar het wezen van de onmenselijkheid. Niet enkel vanuit historisch en actueel perspectief, maar ook vanuit filosofisch perspectief is *Na de bevrijding* dus een boek om te koesteren, te lezen en te herlezen.

Tot slot wil ik graag ook nog de literaire, verhalende kwaliteiten van *Na de bevrijding* vermelden. Het boek is immers een bijzonder amalgaam van persoonlijke reminiscenties, historisch feitenmateriaal, filosofische reflectie én literaire techniek. Het boek bevat daarbij een opvallende opbouw en organische verhaallijn om al die elementen tot een geheel te kunnen smeden. In haar voorwoord minimaliseert Skarga deze aspecten van het boek nochtans zelf, en ze lijkt me daarin te bescheiden. Skarga geeft aan dat haar boek 'onaf' is, omdat het nu eenmaal onmogelijk af te werken is. Altijd zullen er herinneringen zijn die weer opduiken, weer vervagen, zich opdringen, weer wegebden. Altijd is er informatie die verder uitgeplozen kan worden en zou moeten worden. Altijd is er meer te zeggen dan er gezegd kan worden.

In andere boeken, zoals een in interviewvorm opgetekende autobiografie uit 2008, komen inderdaad nog andere ervaringen van

Skarga's jaren in de goelag aan bod; ervaringen die in *Na de bevrijding* ongetwijfeld ook op hun plaats waren geweest. Een treffend voorbeeld daarvan is het verhaal van Heino. In hoofdstuk 4 van *Na de bevrijding* wordt heel kort verwezen naar een arts met de naam Heino, maar meer komen we over hem niet te weten. Nochtans was Heino een niet onbelangrijk figuur in Skarga's leven.

Hij was een Duitse arts met wie ze in de kampen bevriend raakte. Het lot was voor hem misschien nog ongenadiger dan voor Skarga, want anders dan Skarga ging de Duitse arts gebukt onder een schuldgevoel, een gevoel dat hij iets vreselijks had gedaan waarvoor het lot hem nu strafte. Heino was een dokter in nazi-Duitsland en tijdens de oorlog werd hij naar Brussel gestuurd om daar te werken. Op een dag vroeg een collega hem om hem te vervangen op het werk. Niet goed wetende wat dat werk precies zou inhouden, zegde Heino toe en werd hij naar een selectieplaats gestuurd. Hij moest gevangenen selecteren; hen die medisch fit genoeg waren om te werken scheiden van hen die dat niet waren.

Ervan uitgaande dat hij de zieke en verzwakte gevangenen een plezier deed, was hij erg genereus met het labelen van gevangenen als arbeidsongeschikt, zodat ze eerst maar een beetje rust zouden krijgen. Pas achteraf vertelde zijn collega op cynische wijze wat het lot van de arbeidsongeschikten zou zijn. Heino was hierdoor helemaal van slag; hij nam ontslag, ging bij het verzet tegen de nazi's, maar werd vervolgens door Sovjetsoldaten gearresteerd en naar de goelag gestuurd. Daar leerde hij Skarga kennen. Ze overleefden allebei die kampen en nadien hielden ze contact en bleven ze vrienden (ook al was het niet evident om vriendschapsbanden te onderhouden door de Muur en het IJzeren Gordijn).

Hoewel zulke achtergrondinformatie, meer uitweidingen en ongetwijfeld nog heel veel andere elementen uit die meer dan tien jaar durende gevangenschap in *Na de bevrijding* ook niet hadden mistaan, is Skarga te hard in haar oordeel over haar eigen boek wanneer ze zegt dat het 'onaf' is en dat ze haar herinneringen maar vrijelijk opgeschreven heeft zoals ze zich aandienen, zonder chronologisch houvast. Dat is duidelijk niet helemaal het geval. Ik zou zelfs het tegendeel durven te beweren: *Na de bevrijding* kenmerkt zich juist

door een heel sterke opbouw. De herinneringen worden min of meer thematisch gegroepeerd (herinneringen die betrekking hebben op het werk, op de liefde in de kampen, en dergelijke), maar er is ook een chronologisch aspect aan Skarga's aantekeningen, waardoor er een meeslepend narratief en een spanningsboog ontstaan. Skarga neemt je mee op haar odyssee door de Russische hel: van haar arrestatie en eerste maanden in gevangenissen in Litouwen naar het begin van haar goelagjaren en haar deportatie naar Oechta, waar ze als verpleegster in het hospitaal tewerkgesteld werd, en vervolgens naar Balqash in de Kazachse steppe, waar ze in een steenfabriek moest werken.

Als lezer leef je mee, en wanneer je denkt dat aan Skarga's beproeving een einde zal komen wanneer ze de goelag mag verlaten, begint de ellende nogmaals van vooraf aan; ditmaal door de verplichte ballingschap en tewerkstelling op een kolchoz, beschreven in hoofdstuk 7 van *Na de bevrijding*. En in het laatste, korte hoofdstuk is er de catharsis; Skarga mag eindelijk de kolchoz verlaten en na een treinreis waar geen einde aan lijkt te komen, bereikt ze de Poolse grens. Het is echter een catharsis met een wrang smaakje. In de voorlaatste alinea schrijft Skarga immers dat het gevoel van ontgoocheling nooit groter was dan precies op dat moment. Terwijl ze de Poolse grens naderen, rijdt de trein door gebied dat vroeger Pools grondgebied was, maar dat met de vredesverdragen na de oorlog van Polen afgenomen was. Dit was de grond waar zoveel Polen hun leven voor hadden gegeven, waarvoor ze tijdens de oorlog gestreden hadden, waarvoor ze hun jonge jaren hadden opgeofferd. En uitgerekend daar hing het nu vol met Russische borden en Russische opschriften. Zo bitter kan het einde van de hel soms smaken.

De narratieve kwaliteiten van Skarga's aantekeningen mogen gerust benadrukt worden. Wanneer je die aantekeningen vergelijkt met de veelheid aan literaire getuigenissen over de nazikampen, valt op dat de beste van die getuigenissen altijd figuren – mensen – bevatten die je als lezer een heel leven bijblijven; 'personages' die je bij de keel grijpen en zich als een altijd aanwezige sluimerende pijn in je hart nestelen. Hurbinek van Primo Levi bijvoorbeeld. Of het kind waarvan de moeder doet alsof het niet van haar is, wanneer ze

aankomen met de trein in Auschwitz, zoals opgetekend door Tadeusz Borowski. Of het kind dat opgehangen wordt en een afschuwelijke dood sterft in Elie Wiesels *De nacht*, waarna een gevangene het niet uithoudt en vraagt waar God in dit alles is, waar is God in Auschwitz? *Daar hangt hij*. Dat zijn scènes, personages, geschiedenissen van anderen die ook onze geschiedenis zijn en die je nooit vergeet.

Ook in *Na de bevrijding* passeren een aantal personages de revue die op dergelijke wijze bekliven. Dat komt soms door de ondraaglijke, onmenselijke ellende die hun deel was: de geëxecuteerde gevangenen in Litouwen, het lot van de Armeense operazangeres in de goelag, het lot van Sergej Michailovitsj, de vrouw die liever als man door het leven wilde gaan, ook in de goelag, het lot van de professor uit Leningrad wiens arrestatiegeschiedenis onbevattelijk absurd is, de Joodse vrouw die twee uur boven dezelfde luchthaven rondjes vliegt en op bijzonder nare wijze slachtoffer werd van het antisemitisme van de Russische communisten. Onvoorstelbaar tragische levens.

En dan zijn er ook personages die onder je huid kruipen, niet zozeer door hun ellendige lot, maar omdat ze zulke zeldzame straaltjes licht in de duisternis van de goelag en de verontmenselijking zijn. De liefhebbende ouders van Moeza in hoofdstuk 5. Het oudere echtpaar op de kolchoz waarbij Skarga inwoonde. De Oekraïners die zo mooi konden zingen en in wier gezangen Skarga zich weer een beetje mens voelde worden. En zelfs die verwaaide hond uit hoofdstuk 5 waar de vrouwen in de goelag zo veel om geven. Het zijn allemaal lichtstraaltjes die hielpen bij het vervullen van die moeilijke, cruciale opgave: niet toegeven aan de verontmenselijking, niet onverschillig worden in die onmenselijke wereld. ‘Wij willen mens blijven. Wij willen niet dat het leven in ons dooft. We beschermen ons tegen de dodelijke afstomping van onze gevoelens.’

Het zijn allemaal vergeten mensen en gebeurtenissen waarover Skarga zelf zegt: ‘Men zou er zo luid over moeten schreeuwen dat iedereen het geschreeuw kan horen.’ Het zijn allemaal mensen en gebeurtenissen waarover ze zelf zegt dat ze de morele plicht heeft om hen in herinnering te brengen, om hun lot op te tekenen, want wie

anders kan het nog doen. ‘Niemand denkt vandaag nog aan hen. Niemand spreekt nog over hen. Zinloze offers.’ Skarga vond het haar morele plicht om hun lot op te tekenen. Als dat zo is, is het ook onze morele plicht om dat lot te lezen en het geschreeuw te horen.

Alicja Gescinska, augustus 2022

Over Barbara Skarga: leven en werk van een renaissancevrouw

Een gelukkige kindertijd met donkere rafelranden

Barbara Skarga werd in 1919 geboren in een bevoorrecht gezin. Enerzijds stond het gezin volop in het moderne economische leven en stond haar vader, als juridisch specialist in verzekeringsrecht, aan het hoofd van een grote koepelorgansatie van verzekeringsmaatschappijen. Anderzijds had de familie diepe wortels in de oude Poolse landadel en bezat de zus van Skarga's vader een groot landgoed in Litouwen, waar de hele familie veel tijd samen doorbracht.

Polen en Litouwen delen een eeuwenlange, gemeenschappelijke, complexe geschiedenis. Een Poolse intellectuele elite vormde zich door de eeuwen heen in steden als Vilnius (Wilno in het Pools) en een Poolse economische elite stond aan het hoofd van grote landerijen en boerenbedrijven op het Litouwse platteland. Litouwen neemt daardoor ook een unieke positie in de Poolse culturele geschiedenis in. Het land is een cruciale voedingsbodem gebleken voor de Poolse cultuur. De openingsregel van wat ongetwijfeld het belangrijkste Poolse gedicht aller tijden is, *Pan Tadeusz* (1834) van Adam Mickiewicz (1798-1855), luidt veelzeggend: *Litouwen, mijn vaderland*. Nobelprijswinnaar Czesław Miłosz (1911-2004) groeide ook op in Litouwen en het land van zijn jeugd is in zijn gedichten heel vaak aanwezig als referentiepunt van schoonheid, en het leven zoals het behoort te zijn, maar zoals het slechts zelden is.

Dat het leven zelden is zoals het zou moeten zijn, wisten Skarga en haar familie maar al te goed. Dat Skarga in een bevoorrecht gezin opgroeide, betekent niet dat het lot haar en haar familie toelachte,

integendeel zelfs. Hun levens zijn getekend door de grote schokken van de twintigste-eeuwse geschiedenis. Haar ouders trouwden in 1916 (het was het tweede huwelijk voor haar vader, die tien jaar ouder was dan Skarga's moeder). In 1917 werd Skarga's zus Hanna geboren, maar toen brak in Rusland de revolutie uit. Het gezin leefde destijds in Minsk, en vluchtte naar Warschau. Daar werd Skarga in 1919 geboren, en enkele jaren later haar broer Edward.

Het gezin verdeelde vervolgens zijn tijd tussen Warschau en Litouwen, waar ze vaak vele maanden per jaar op het landgoed verbleven van de zus van Skarga's vader in Chocieńczyce, op zo'n honderdvijftig kilometer van Vilnius (tegenwoordig behoort Chocieńczyce tot Belarus en heet het Khotenchitsy). Haar opvoeding herinnerde Skarga zich later als streng maar ruimdenkend en doordrongen van humanistische waarden. De familie was protestants in cultureel opzicht, maar religie speelde nauwelijks een rol van betekenis in het gezin. Zelf is Skarga zich als filosofe ook altijd blijven identificeren als ongelovig, zij het met sterke wortels in en interesse voor het religieuze aspect van de menselijke conditie.

Skarga kreeg een opleiding die typisch was voor de bevoorrechte, intellectuele klasse uit die tijd en uit dat deel van Europa: een onderdompeling in een veelheid aan talen (naast de moedertaal ook Grieks, Latijn, Frans, Duits, en in het dagelijks leven was er dan nog contact met het Litouws en vaak ook met het Jiddisch dat door de Joden in Vilnius gesproken werd), literatuur, muziek, wiskunde en wetenschap.

Literatuur en muziek waren zeer belangrijk in het gezin. Skarga's moeder had aanleg voor muziek en er werd veel piano gespeeld op het landgoed in Litouwen. De Skarga's waren ook goed bevriend met de familie van Stefan Żeromski, misschien wel de belangrijkste Poolse schrijver die veelvuldig de Nobelprijs net niet heeft gewonnen. De families woonden zelfs een tijdlang onder hetzelfde dak, en de dochter van Żeromski werd het beste speelkameraadje van Skarga en haar zus. Skarga herinnerde zich later hoe gewichtig de figuur van Żeromski was, hoe hij vooral niet gestoord mocht worden wanneer hij door de tuin liep en helemaal verzonken was in zijn eigen overpeinzingen; dan moest er volledige stilte heersen. En zodra hij naar

zijn schrijftafel ging volgde een zucht van verlichting en mocht er weer gespeeld worden. Lawaai bij het schrijven stoorde hem minder dan bij het denken.

In 1925 stierf Żeromski. Het was de eerste keer voor Skarga dat de dood zo dichtbij kwam, en dat liet een diepe indruk na. In de jaren die volgden zouden nog meer gebeurtenissen grote schokken in Skarga's leven veroorzaken. Eerst was er de beurskrach van 1929 die het leven van het gezin overhoophaalde. De organisatie waarvan haar vader directeur was, ging failliet; het gezin kwam zelf in financiële moeilijkheden en moest naar een klein appartement in Warschau verhuizen. Enkele maanden later kreeg haar vader, toen tweenvijftig jaar, een hartaanval en stierf. Daarmee kwam een abrupt einde aan de zorgeloze kindertijd van de tienjarige Skarga. Skarga's vader had het altijd breed laten hangen en stierf zonder zijn vrouw en kinderen een cent na te laten. Snel besloten ze om naar de familie in Litouwen te verhuizen: het leven was er vele malen goedkoper dan in Warschau en de familie kon voor elkaar zorgen. Skarga's moeder moest plots werk zoeken en ging vervolgens aan de slag als klerk bij een autobusfirma. Ze verdiende zeer weinig, maar met de steun van de familie genoeg om het gezin te onderhouden.

Skarga voltooide haar schoolopleiding in Litouwen en blonk uit als leerlinge, vooral bij wiskunde. Ze wilde dan ook wiskunde gaan studeren, maar dat viel thuis niet in goede aarde: haar moeder wilde dat ze een praktische opleiding zou kiezen. Ze deed dan maar haar toelatingsexamen aan de Polytechnische Faculteit van de Universiteit van Warschau, en slaagde. Zo werd ze een van de weinige vrouwelijke studenten aan de ingenieursopleiding met specialisatie in elektriciteit. In 1937 keerde ze zodoende terug naar Warschau, waar een bruisende studententijd begon met alles wat daarbij hoort: alcohol, feestjes, cinema, theater, muziek en uiteraard ook een beetje studeren. Echt gelukkig was Skarga evenwel niet, vooral het maken van technische tekeningen verveelde haar oeverloos, en ze besloot er na drie semesters een punt achter te zetten. Ze wilde terugkeren naar Litouwen en liever iets in de geesteswetenschappen gaan doen. En zo besloot ze om filosofie aan de Stefan Batory Universiteit in Vilnius te studeren. Wanneer haar later gevraagd werd waarom ze die beslissing

nam, en wat haar naar de filosofie dreef, was Skarga's antwoord kort, maar veelzeggend: 'De literatuur, en het gemis.'¹

Van verdrukking tot verknechting

Maar de oorlog hing in de lucht, en uit de donkere wolken daalde in september 1939 het kwaad neer over Polen. Op 1 september vielen de Duitsers vanuit het westen binnen, op 17 september werd het land vanuit het oosten aangevallen door de Sovjet-Unie. Dat had ook veel implicaties voor Litouwen. Een deel van Litouwen (het Memelgebied) werd door Duitsland ingelijfd, het andere deel werd gesovjetiseerd. Toen Rusland en Duitsland elkaar de oorlog verklaarden in 1941 wisselden periodes van Duitse en Russische bezetting en terreur elkaar af. Sommige Litouwers zagen in Hitler een bevrijder van het Sovjetjuk, én zagen hun kans daarbij schoon om zich te ontdoen van de Poolse elite. Anderen zagen in het Rode Leger bevrijders in de strijd tegen de nazi's, én in de strijd tegen de geprivilegieerde Poolse klasse. En ondertussen probeerden de Polen in Litouwen te strijden voor het behoud van de Poolseheid van de gronden en gingen zij zowel de strijd aan met de Duitsers, de Russen als met Litouwse nationalist. Een zeer complex kruisvat dus.

Skarga sloot zich aan bij het AK (Armia Krajowa, het niet-communistische Poolse verzetsleger), net zoals haar zus trouwens, maar zij waren van elkaars activiteiten niet op de hoogte: zo groot was de nood aan geheimhouding. Skarga werd koerierster, een tussenschakel tussen verschillende groeperingen van het AK. Het was, zoals voor zovelen, een bijzonder zware tijd: weinig eten en veel onzekerheid en gevaar. De universiteit werd gesloten; Skarga ging met haar moeder, broer en zus inwonen bij een andere familie om te kunnen overleven. Skarga zelf volgde een cursus om als stukadoor en muurschilder aan de slag te kunnen. Alle beetjes hielpen om toch maar aan die moeizaam verkrijgbare aardappelen op de zwarte markt te geraken.

Ondertussen verdiepte Skarga zich ook verder in de filosofie: ondergronds ging haar studie verder. Haar belangrijkste leermeester was Henryk Elzenberg (1887-1967), de Poolse filosoof en schrijver,

die misschien vooral bekend is van de vele aforismen die hij optekende. Elzenberg had banden met de ondergrondse bewegingen en was medeoprichter van de afdeling van de Klub Demokratyczny in Vilnius (in steden als Warschau, Krakau, Poznań, Lviv ontstonden vanaf 1937 dergelijke Democratische Clubs: antifascistische organisaties waarin overwegend linkse leden van de Poolse intelligentsia zich verenigden).

Het was echter niet zo dat Skarga, toen ze aan haar studies filosofie begon en les kreeg van Elzenberg, nog een politiek bewustzijn moest ontwikkelen over de gevaren van fascistoïde regimes en totalitaire denkbeelden. In *Na de bevrijding* zegt ze op een bepaald moment dat ze nooit ‘oogkleppen’ heeft gehad, zoals zovele intellectuelen die de totalitaire verlokking maar moeilijk konden weerstaan en meeheulden met de nazi’s of met de communisten. Zelf zei ze dat ze al op jonge leeftijd een ‘inenting’ tegen de totalitaire verlokking had gekregen.

Het landgoed van de familie van Skarga grensde aan de Sovjet-Unie; zij woonden aan de ene kant van de rivier en aan de overkant van de rivier lag al het geweldige, eerste land van het socialisme. Terwijl de Litouwse oever een idyllische plek was – natuurschoon en rust – konden ze aan de overkant van het water voortdurend de aanwezigheid van soldaten opmerken die stonden te roepen en te surveilleren zodat niemand het zou wagen om de rivier te oversteken en het land te ontvluchten. Zelfs pootjebaden mocht niet.

Toch gebeurde het soms dat iemand uit het oosten wist te vluchten en in hun dorp verscheen. Toen Skarga rond de dertien was, kwam een jongen genaamd Kola aan. Hij smeekte – een smeekbede die door merg en been ging – bij de dorpsbewoners om te mogen blijven, om hem niet terug te sturen naar de overkant van het water. Hij zei dat hij nog liever onmiddellijk doodgeschoten zou worden. Zijn dorp, zijn hele familie was door de communisten gedeporteerd of ter plaatse geliquideerd. Hij zag het allemaal gebeuren vanop een heuvel in de bossen, waar hij zich verschool. Op aandringen van Skarga’s nicht, die autoriteit in het dorp genoot, mocht de jongen blijven; hij bleef onder de bescherming van de familie van Skarga werken als tuinhulp. Het eerste wat de soldaten van het Rode Leger

echter deden toen ze in september 1939 binnenvielen was Kola doodschieten. Door de verhalen die Kola en anderen hadden verteld, en door de cynische moord op hem, raakte Skarga zeer sterk doordrongen van het besef dat van de oostelijke broer, van het communisme, van ideologieën die de gemeenschap boven het individu plaatsen, niet veel goeds verwacht kan worden.²

En veel goeds viel niet te verwachten voor Skarga zelf. Het begon nochtans als een stralende dag, die achtste september van 1944. Skarga trok een zomers jurkje aan en lichte schoenen. 's Avonds was er een feestje van een vriendin gepland, maar eerst had ze nog een ontmoeting met een andere koerier van het AK in Vilnius. Toen ze aanbelde bij deze koerier, bleken daar soldaten van het Rode Leger op haar te wachten. Ze werd volledig uitgekled, om te zien of ze niets smokkelde, en werd verdacht van lidmaatschap van het AK. 's Avonds werd ze op een vrachtwagen gezet. Wat daarna volgde heeft Skarga op onthutsende wijze beschreven in *Na de bevrijding*. De vele maanden die ze in Litouwse gevangencellen moest doorbrengen waren een helse kwelling die niet onderdeed voor de goelag-jaren die nog zouden volgen: de ondervragingen, de mishandeling, de slaapdeprivatie, de dood van zovele land- en celgenoten. En daarop volgde dus de goelag: een veroordeling van tien jaar, en daarna nog anderhalf jaar verplichte tewerkstelling voorbij het einde van de wereld, op een kolchoz in het uiterste oosten van Rusland.

In al die jaren – zeker in de jaren voorafgaand aan het leven op de kolchoz – had ze geen of nauwelijks contact met haar familie. Postuum is de correspondentie van Skarga uit die jaren gepubliceerd. Vóór 1954 was dat slechts een incidentele brief naar haar moeder, of een brief van een toevallige tussenpersoon (zoals een Pool die eerder uit de goelag mocht terugkeren) die de familie in Polen op de hoogte stelde waar Skarga op dat moment precies opgesloten zat. Vanaf het moment dat ze naar de kolchoz verbannen werd, nam de correspondentie toe, en de brieven uit die tijd zijn vaak een misschien onbedoelde, ontroerende ode aan de liefde: de liefde tussen moeder en dochter, de zusterliefde, en ook de liefde voor de geesteswetenschappen en de kunsten.

Die brieven zijn allerminst sentimenteel, en staan zeker niet vol

grote woorden en liefdesverklaringen, maar zijn geschreven in de inkt van een diepe bekommernis om elkaar. Je merkt dat Skarga haar best doet om tegenover haar moeder en zus de schijn op te houden dat alles behoorlijk goed gaat, dat ze zich niet te veel zorgen hoeven te maken.

Trek jullie niets aan van mijn sombere brieven, want gezien mijn algemene neiging tot melancholie zijn ze een normale verschijning. Ik moet altijd wat droefenis delen om mezelf te kunnen zijn. Maar geloof mij dat het maar heel uitzonderlijke gemoedstoestanden zijn die zo'n gemis en zulke tranige woorden veroorzaken [...] De tijd stroomt, en laat haar maar zo snel mogelijk stromen. Elke dag die voorbij is, brengt me dichterbij jullie, en ik verlang naar niets anders.³

Dat is meestal de teneur van Skarga's brieven en de postume bundeling kreeg dan ook de titel *Als jullie aan mij denken, dan zonder verdriet*.

Maar het omgekeerde was net zo goed het geval: ook Skarga's moeder en zus schetsten een rooskleuriger beeld van de realiteit in Polen. Hanna was inmiddels volop carrière aan het maken als actrice en bij tijd en wijle ook als zangeres. Ze zong onder andere liedjes van Władysław Szpilman, de pianist wiens tragische oorlogsjaren verfilmd werden door Roman Polanski (naast pianist was Szpilman ook componist en niet enkel van klassieke muziek; hij componeerde ook vele populaire liedjes). Met de toenemende nationale naamsbekendheid ging echter geen toenemende rijkdom gepaard. Maar in de brieven naar Skarga lieten ze uitschijnen dat, als Skarga roebels nodig zou hebben, ze het maar hoefde te vragen en dan zouden ze die wel opsturen. Terwijl in werkelijkheid elke zloty twee keer omgedraaid moest worden en het leven in Polen sowieso armoedig was.

Ook blijkt uit die brieven een grote liefde voor de literatuur, de kunsten, de geesteswetenschappen, en het kan met goede reden aangenomen worden dat deze liefde Skarga door de goelagjaren heen heeft geholpen. Skarga moet enorm doordrongen zijn geweest van het besef van de intrinsieke waarde van schoonheid, van kunst, van

cultuur, van filosofie, en dat besef brandde als een innerlijk vuur dat haar door de letterlijke en figuurlijke koude van die goelag- en kolchozjaren hielp. Wanneer ze verneemt dat haar jongere broer Edek polonistiek aan de universiteit gaat studeren, is ze oprecht verheugd: ze vindt het belangrijk dat hij voor de humaniora kiest, want het humane staat haaks op het communistische materialisme en de instrumentalisering van de mens en het leven. Wanneer ze verneemt dat haar nichtje behoorlijk onderlegd is als pianiste en drie uur per dag oefent, verheugt dat haar evenzeer.

Helemaal aan het begin van haar beproeving, toen ze nog maar enkele weken in de gevangenis in Litouwen zat, begon ze al Poesjkin te lezen in het Russisch, en in een zeldzame brief uit die tijd schreef ze hoe het haar steeds beter afging om Russisch te lezen. Maar de belangrijkste bron van troost, de belangrijkste blaasbalg waarmee het innerlijke vuur van haar humanistische geest werd aangewakkerd, was Słowacki. Skarga schrijft hoe ze zich aan *Beniowski* – een van de bekendste gedichten van Juliusz Słowacki (1809-1849) – kon optrekken, hoe ze in hem haar zorgen kon vergeten.

In hem vind ik een gelagkamer, waarin ik mijn zorgen kan verdrinken. Het zou jullie niet mogen bedroeven, maar juist blij moeten maken dat in mij nog zulke gevoelens opleven, dat ik de schoonheid en de betovering van de poëzie voel, dat ik nog kan denken en dromen, en dat ik nog niet helemaal verworden ben tot de machine dat we hier allemaal langzaam dreigen te worden. En mijn psychische weerbaarheid is zo groot dat ik alles zal kunnen verdragen, want het zwaarste ligt achter me, en ik heb alles met opgeheven hoofd en trots doorstaan. Immers: het geloof in de juistheid van mijn eigen houding is sterker dan dat wat mij persoonlijk als lot ten deel valt. En soms is het beter om niet te zijn dan wel te zijn.⁴

Die laatste zinnen vatten volgens mij de kern van Skarga's krachtige persoon samen; een kracht die gepuurd wordt uit de liefde voor haar naasten en de liefde voor het beste dat de mensheid heeft voortgebracht. Tijdens haar jaren in de goelag en op de kolchoz hield de li-

teratuur haar vaak op de been: Jesenin, Dostojevski, zelfs de propagandistische literatuur uit de Sovjet-Unie hielpen haar om de moed niet helemaal te verliezen.

Toen ze in de kolchoz moest werken en de correspondentie frequenter werd, en ze ook de mogelijkheid had om een kleine plaatselijke bibliotheek te bezoeken, leefde haar liefde voor de literatuur nog meer op en begon ze ook de draad van de filosofie weer op te nemen: ze las Marx, Engels, en ook Spinoza. En toen ze eind december 1955 eindelijk naar Polen kon terugkeren, begon ze vrijwel meteen weer met haar studie filosofie. Dan moet je als mens enorm begeesterd zijn. Geen verbittering of verwijt ten aanzien van de filosofie of de kunst (kan er nog filosofie zijn na de goelag?). Geen gevoel dat dit een afgesloten hoofdstuk was: haar jonge jaren waren voorbij, de studententijd was voorbij, en bovendien had Skarga in de goelag heel veel van haar kennis verloren: haar Grieks, haar Duits, haar Frans; dat was allemaal vervluchtigd. En toch stortte ze zich weer op de filosofie, en ze studeerde af in 1957.

Het innerlijke vuur dat haar hiertoe motiveerde, lag niet enkel in de wil om te weten of in de filosofie zelf. Skarga verklaarde later dat ze zich enerzijds afvroeg of ze het nog wel kon: kon ze nog wel denken? Kon ze nog wel abstract redeneren? Ze wilde het dus voor zichzelf uitzoeken. Anderzijds leefde in Skarga ook heel sterk het gevoel dat het recht om te denken haar twaalf jaar lang ontnomen was. Ze benadrukte dit aspect van het communisme en de goelag zeer vaak: de uniformiteit van denken en doen, je mag niet voor jezelf denken, je individualiteit doet er niet toe, je individuele geest moet gesmoord worden. Skarga wilde zich het recht om te denken weer toe-eigenen. Zou ze stoppen met filosoferen, dan zouden de communisten haar alsnog kleingekregen hebben. En dat wilde ze niet. Niet toevallig deed die overtuiging zich gelden in heel haar latere filosofische oeuvre, en omschreef ze zich als denkster als 'individualiste'. De waarde van het individu, de intrinsieke waardigheid van de menselijke persoon is het hoogste goed.